

СТАН І ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК У ПОЛЬЩІ

Тетяна Колодинська

Люблінський католицький університет Яна-Павла II (Польща)

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest problemom badań ukraińskich gwar nadszańskich w Polsce. Autorka podkreśla wagę problemu badań ukraińskich gwar nadszańskich, nosiciele, którzy zostali przesiedleni, i formułuje główne zagadnienia i cele badań: opis wszystkich poziomów systemu gwarowego w jego najbardziej archaicznej postaci oraz analiza zjawisk innowacyjnych, które pojawiły się pod wpływem języka polskiego.

Słowa kluczowe: ukraińskie gwary nadszańskie, innowacje językowe

Зацікавлення українськими надсянськими говірками виникло ще на початку XX століття. Дослідження та праці відомих українських мовознавців – діалектологів Івана Верхратського та Івана Зілинського стали основою для вивчення знань про українські надсянські говірки. У 1900 році Іван Верхратський опублікував працю „Про говор долівський”, а в 1902 р. „Про говор галицьких лемків”¹. У „Пробі упорядкування українських говорів” Іван Зілинський визначив межі українських говорів. Опрацьована і надрукована ним також у 1933 році „Карта українських говорів”, у якій зазначено місце поширення українських надсянських говірок на фоні інших українських говорів. Детальну інформацію про фонетичну систему українських говорів, в тому числі й надсянських говірок знаходимо в іншій роботі Івана Зілинського „Opis fonetyczny języka ukraińskiego”². Діалектологічний матеріал, зібраний і старанно описаний автором, становить неоціненне джерело знань про стан українських говірок до війни. Відомою ученицею проф. Івана Зілинського була Марія Пшеп’юрська-Овчаренко, яка продовжуючи дослідницьку роботу над українськими надсянськими говірками, надрукувала в 1938 р. монографію „Надсянський говір”³, що донині вважається унікальним описом українського надсянського говору. Праця вартісна тим, що вона фіксує стан українських говірок в умовах, коли вони

¹ І. Верхратський, *Про говор долівський*, ЗНТШ, т. XXXV–XXXVI, Львів, 1900; Іван Верхратський, *Про говор галицьких Лемків*, Львів 1902.

² J. Ziłyński, *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*, Kraków 1932.

³ М. Пшеп’юрська, *Надсянський говір*, Праці Українського Наукового Інституту, т. XLIV, Варшава 1938.

ще виступали компактно, тобто становили єдиний етнічно-територіальний комплекс.

М. Пшеп'юрська народилась у сім'ї священиків і проживала з батьками на території Надсяння. Це давало їй неабияку можливість ознайомитись з жителями навколишніх сіл та передусім з їхньою мовою. Фрагменти спогадів Марії Пшеп'юрської, уміщені в статті „Мова українців Надсяння”, з одного боку, інформують про характерні для цього говору фонетичні чи морфологічні явища; з іншого – дозволяють ближче ознайомитись з дослідницею як людиною – її особистими поглядами, глибиною думок і почуттів.

Марія Пшеп'юрська, як і багато українців, змушена була емігрувати за кордон до Америки. Хоч постійно мріяла відвідати рідні села, де проводила свої молоді літа й досліджувала надсянський говір, проте так ніколи і не повернулась з еміграції у рідне Надсяння. У фрагменті спогадів читаємо: „Мова надсянських говірок значно різниться від української літературної мови і тому для людей, необізнаних з нею, вона здається то мішаниною українсько-польських слів, то відсталою і навіть „перекрученою”, що її неавтохтонам тяжко зрозуміти. Своєрідність і незвичайність мови надсянців впливає з архаїчних елементів, які збереглися на пограниччях українських земель, а також із деяких запозичень із польської мови. Але в основі говірки Надсянщини виростають із того самого кореня, що й інші українські говірки. До речі, для мене, як для уродженки Тарнавки (Тернавки) Перемиського повіту, мова далекого Засяння була наче другою рідною мовою, бо в передшкільному віці зі своїми подругами дитячих забав я розмовляла по-їхньому, а не мовою батька чи матері. Уже в часі моїх студій в Ягйлонському університеті в Кракові, професор Іван Зілінський (також уродженець західних окраїн) заохотив мене досліджувати близькі мені говірки”⁴.

Своїм попередником у досліджуванні надсянського говору М. Пшеп'юрська називає відомого ученого Івана Верхратського, який у своїй праці „Про говор долівський” (ЗНТШ, т. XXXV), „визначив говір Надсянщини як окрему одиницю і дав йому назву „долівського”, покликуючися тут на назву, створену лемками для мешканців околиць Перемишля і Ярослава, але дослідниця вважала, що „тут ця назва не всюди відповідає географічному виглядові терену, бо на південь і захід від Перемишля починаються вже підгірські околиці, замешкані населенням з таким самим діалектом.” Тому, що ядро цього говору лежить над Сяном, М. Пшеп'юрська назвала його „надсянським”⁵.

⁴ М. Пшеп'юрська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння. Ярославицина і Засяння 1031–1947. Історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1986, с. 289.

⁵ Там же, с. 290; Див. також: М. Пшеп'юрська, *Надсянський говір*, Варшава 1938. Праці Українського Наукового Інституту, т. XLIV; М. Пшеп'юрська, *На пограниччях надсянського говору*, ЗНТШ, т. 162, Нью-Йорк – Париж 1954.

У цій праці авторка також подає характеристику досліджуваного говору, відзначаючи його найсуттєвіші, на її думку, риси: „При способі визначити приблизні межі надсянського говору я взяла до уваги такі явища: 1) зберігання архаїчного голосного *i* в таких словах як: *худіті, дітіна, маліна*; 2) вузька, передня вимова голосного *e*, яке в ненаголошених позиціях переходить в *i*: *дерву, теплу, біру, піру*; 3) перехід ненаголошеного *o* в *y*, т.зв. укання: *стуяті, гулува*; 4) вимова сполучень *ки, ги, хи* як *кі, гі, хі*: *кнішкі, гіну, страхі*; 5) перехід *a* в *e* після м'яких та шиплячих приголосних: *зеть, сьвету, жеба, чес*; 6) протетичні *i* та *y* перед голосними *i* та *o*: *ігла, уоку*; 7) мішання *v* з *z* та *ф* з *x* в приємниках та приростках: *в лїсі* або *г лїсі, вмер* або *гмер, фпав* або *хпав*; 8) форми минулого часу: *фтюк, лях, мют* (втік, ліг, мед), що поширені в західній частині Перемиського повіту”⁶.

На основі проведених нею досліджень М. Пшеп'юрській „пощастило встановити, що форми *дітіна, дерву* послідовно вживаються в центрі Перемиського та Ярославського повітів, а також в Білгорайському повіті на Холмщині, але зникають у східній та південній Мостищині та південній частині Перемиського повіту”. Авторка зазначає далі, що „нема цього явища в усіх відомих мені говірках добромільського повіту. Здавалося б, що це явище (*дітіна, дерву*), маючи опертя в близькому сусідстві польських говорів, повинно зрости на силі й займати більше простору свого поширення в західньому напрямі. Тим часом територія його поширення на заході зменшується до вузької смуги здовж річища Сяну і несподівано зникає в найдалі висунених на захід говірках Перемиського повіту. І так його нема в селах Павлокома, Селиська, Поруби, Яблуниці, Вара, Лубна, Іздебки, що положені на захід від Сяну”⁷.

„У словництві надсянського говору звертають увагу доволі часті запозичення з польської мови, такі як: *кубіта, ксьонц* або *ксьєнц, кушуля, твар, дзігарук, кстісі, юш, дзісь* або *дзіські, тера, жиби, венци* визначеного типу. Але не зважаючи на значну кількість польонізмів, число яких збільшується на захід від Сяну, надсянський говір, проте, зберіг суттєві риси української мови, як, напр.: рухомий український наголос, чим різниться від польської мови та від лемківського говору, який так, як у польській мові, має постійний наголос на другому складі від кінця слова”⁸.

Авторка підкреслює, що „велика кількість досліджених [...] півсторіччя тому говірок Надсяння і Засяння нині вже не існує. Автохтонне населення цих західних твердинь українства, яке від непам'ятних часів

⁶ М. Пшеп'юрська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння. Ярославицина і Засяння 1031–1947. Історично-мемуарний збірник*. Наукове Товариство ім. Шевченка, Український Архів, т. XLII, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1986, с. 290.

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 291.

зберігало свої прадідівські традиції, загарбницькі окупанти насильно виселили, що призвело до знищення їхньої національної культури й мови. Можна сказати, що старовинні говори Надсяння і Засяння зникли з мовного обширу української мови. Тому матеріал, зібраний мною в двох згаданих працях півсторіччя тому, має вже історичну і разом з цим і особливу вартість. Тут повторю слова мого рецензента д-ра Луки Луцева, що матеріал у цих працях „буде єдиним матеріалом для всіх майбутніх дослідників, які вивчатимуть західні говірки української мови”⁹.

Сьогодні, в більшості згадуваних авторкою селах вже не існує українська надсянська говірка. Наукове обґрунтування, яке знаходимо в монографії „Надсянський говір, а також в праці „На пограниччях надсянського говору” чи інших статтях Марії Пшеп’юрської – стали неоціненним джерелом для вивчення надсянського говору наступними поколіннями дослідників.

Слід згадати й про М. Онишкевича – автора праць, присвячених українським надсянським говіркам, зокрема, „Атласу давніх говорів Надсяння та суміжних земель” (опрацювання лексики українських говірок з території південно-східної Польщі, а також „Атласу говорів Надсяння” (аналіз діалектологічного матеріалу й звіт про роботу над майбутнім атласом)¹⁰. У післявоєнний період досліджувала надсянський говір проф. Я. Закревська, авторка монографії „Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті” (Київ 1973)¹¹, яку вона присвятила аналізу іменникових дериватів і словотворчих засобів з території розміщення українських надсянських говірок.

Можливо, М. Пшеп’юрській як дослідниці важко було уявити долю і шлях розвитку надсянських говірок після виселення автохтонів. На еміграції вона не займалась питаннями дальших досліджень.

За актуальними даними стверджуємо, що після II Світової війни, внаслідок політичних змін, ситуація надсянських говірок також різко змінилась. Насильне переселення в 1945–47 роках призвело до жахливих наслідків, тобто до повного розпорошення українських говірок на території північно-західних земель Польщі та західних областей України. Носії надсянського говору опинились у несприятливих для його збереження умовах, тобто стало жити не компактно, а на великій відстані, серед носіїв інших українських говірок, виселених з різних регіонів Польщі (Лемківщини, Бойківщини), та серед польських репатріантів.

⁹ М. Пшеп’юрська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння, Ярославщина і Засяння 1031–1947*, Наукове Товариство ім. Шевченка, Український Архів, том XLII, Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1986, с. 289–293.

¹⁰ М. Онишкевич, *Атлас говорів Надсяння*, Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. Київ, 1969; М. Онишкевич, *Атлас говорів Надсяння*, Праці Республіканської діалектологічної наради, Київ, 1970.

¹¹ Я. Закревська, *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті*, вид. Наукова думка, Київ 1976.

Коли сьогодні досліджуємо надсянські говірки, під час опитування респондентів найбільш „популярними” темами розмов виявляються: лихоліття війни, виселення, голод, родинні невдачі, боротьба за волю України („партизанка”). Ситуація повного розпорошення українського населення і зараз ускладнює дослідницьку роботу діалектологам. Збирати сьогодні діалектологічний матеріал від колишніх мешканців Надсяння – це значить їздити не тільки в історичний регіон, де опинилось небагато автохтонів, але передусім це означає вишукувати інформаторів у віддалених від Надсяння північних регіонах Польщі – в селах і містечках, куди потрапили діалектоносії після 1945 року.

Ситуація, в якій знаходиться надсянська говірка, здається ще більш складною, коли брати до уваги процеси, яким вона зараз піддається: мовна асиміляція (говірка з її носіями зазнають впливу польського мовного оточення), інтерференція (фонетична й лексична системи поповнюються новими польськими нашаруваннями). Архаїчні мовні риси говору спостерігаються лише в мові носіїв найстаршого покоління, яке поступово відходить.

Молодші покоління носіїв у розмовах частіше вживають польську мову, забуваючи про рідну говірку. Є різні причини такого ставлення. Однією з них є хибне переконання, що говірка – це мова старших неосвічених людей, якою вони спілкувались до війни. Велику роль зіграли негативні стереотипи і антиукраїнська пропаганда, що значною мірою панувала в Польщі. Нині покоління молодих діалектоносіїв, яке проживає в Польщі, все частіше піддається асимілятивним процесам з боку польської мови і культури. Деколи помічається, що батьки свідомо спілкуються зі своїми дітьми польською мовою, а між собою говорять українською говіркою. Це своєрідний парадокс – діти українських автохтонів спілкуються нерідною польською мовою, немов рідною мовою; буває – в одній хаті проживає 3 покоління діалектоносіїв: надсянською говіркою говорять найстарші – діди та їхні діти, а молоде покоління – діти розмовляють вже польською мовою, оскільки до наймолодших батьки звертаються по-польськи. Таким чином польська мова витісняє українську надсянську говірку й стає для наймолодшого покоління першорядною мовою. Зустрічаються також родини, де мовлення середніх віком інформаторів у більшості випадків польське, чому сприяють змішані шлюби. Згадані екстралінгвальні чинники негативно впливають на збереження автохтонами і розвиток української надсянської говірки. Збереженню ж і розвитку української говірки сприяє високий рівень національної свідомості діалектоносіїв. Можна зауважити, що надсянська говірка найсильніше утримується в сім'ях, які свідомо зберігають і плекають свою національну тотожність та рідні традиції.

Сьогодні особливість говору полягає в нашаруванні на діалектну основу рис польської мови. Надсянський говір зберігає не тільки наслідки

інтерферентних змін, а й свідчення мовної архаїки. Невідкладним завданням є тут вивчити мовну систему надсянських говірок з усіма її виявами. Системний опис говірки чи говору передбачав би аналіз усіх рівнів мови: фонетики, морфології, лексики, способів словотвору, усіх словотворчих засобів, виділення словотвірних типів. Окремих досліджень вимагають актуальні процеси, пов'язані з динамікою розвитку надсянського говору, як-от: зміни в фонетичній, морфологічній системах з урахуванням інтерферентних рис польської мови, аналіз лексичних одиниць – польських запозичень, та способів адаптування до системи української говірки; мовне калькування як засіб збагачення синтаксичної й лексичної систем. Системний опис говірки, порівняно з диференційним, є повним і об'єктивнішим, саме такий шлях домінує у польській та українській діалектологічних школах. Повний опис фонетики, морфології, діалектного словотвору (безвідносно до літературної мови) й синтаксису – це головне завдання для майбутніх дослідників.

У надсянському говорі є чимало аспектів, що вимагають опрацювання на базі актуально зібраних матеріалів, в тому числі системного вивчення сучасних напрямів розвитку надсянських говірок з урахуванням усіх фонетичних, морфологічних, лексичних та синтаксичних змін. Надсянський говір на території Польщі ізольований від решти надсянських говірок, розташованих на українській території, тому піддається різноманітним впливам польського оточення. Найбільш суттєвим на сучасному етапі функціонування надсянського говору буде вивчення екстралінгвальних чинників і мовних фактів, які зараз виступають у надсянських говірках. Так, велика кількість лексичних запозичень увійшла з польської мови, особливо найновіші, які називають реалії щоденного життя, в тому числі, специфіку адміністративних, громадських, політичних установ і організацій, окреслюючи умови проживання діалектоносіїв.

Для вивчення шляхів розвитку надсянських говірок у часовому просторі необхідно записати розповіді представників старшого, середнього й молодшого поколінь. Нова лексика, яка формується внаслідок адаптування запозичень до системи говірки, по-різному засвоюється діалектоносіями, а процес адаптування диференційований, тобто характеризується відмінностями в кожній з досліджуваних груп діалектоносіїв. Безсумнівно, це важливий процес, який визначає сучасний напрямок розвитку говірки і який свідчить про потребу й доцільність подальших наукових досліджень надсянських говірок.

У мовленні опитуваних знаходимо багато полонізмів та інших запозичень, що увійшли до говірки за посередництвом польської мови, напр.: *l'ustru*, *bu't'él'ka*, *kl'asa*, *sal'a*, *ku'ssul'a*, *kil'u*, *kama'z'él'ka*, *kl'o'c*, *š'él'ka*, *kuš'čél'nyj*, *xwil'a*. У лексемах наявна, зокрема, адаптація твердих приголосних [l], [š], [t] до системи української говірки й заміна їх м'якими варіантами [l'], [š'], [t']. Це явище часто спостерігається в мовленні

найстарших інформаторів, молодші, натомість, у згаданих позиціях вимовляють тверді варіанти, тобто польські [l], [š], [t].

У надсянських говірках з'явилися лексеми, що виникли в результаті контамінації двох слів, які належать до різних мовних систем – один член (корінь) належить до польської мови, а другий (афікс) – до системи української говірки, напр.: *zapa'l'ěni*, *kru'ž'ěni*, *slizga'wića*, *zatwar'z'ěni*, *widku'žac*, *pry'sćirádlu*, *wizys'kati*, *wi'z'ěni*. Найбільш поширеною в досліджуваних говірках є фонетична адаптація з повним збереженням лексичного значення слова.

Характерним є адаптування вимови ненаголошеного [o], тобто заміна його говірковим [y] (укання) в запозичених лексемах: *kum'puter*, *śodłu*, *u'sědl'ě*, *tur'nistyr*, *państwu*, *ku'p'ěrt*, *pu'ziomka*, *du'wutca*, *mur'd'ěrca*, *lu'dufka*, *bjuru*, *pumi'cńik*, *śfia'děctfu*, *stu'jisku*. У надсянській говірці спостерігається також чимала кількість неадаптованих лексем: *taboret*, *cera*, *szpital*, *sufit*, *taśemka*, *powódź*, *studńa*, *szmata*, *kombajn*, *pompka*, *gmina*, *pasta*, *zamrażarka*. Деякі запозичення виступають у говірці адаптованими й неадаптованими: поширеними є факти вживання лексичних українських (говіркових) і польських дублетів, напр.: *zapi'mnuti* – *za'byti*, *gompka* – *hubka*, *pji'r'scionêk* – *p'ěrstin*, *z'iwnyj* – *diwnyj*, *zhu'tufka* – *zlôtka*, *pi'l'uš'k'i* – *pilin'k'i*, *kryn'goshup* – *chry'b'et*, *latwu* – *lêhku*, *naprawiti* – *naładiti*, *krawat* – *kra'watka*, *jaš'ćurka* – *jaš'ćirka*, *sadłu* – *sahu*, *prezynt* – *darunuk*, *pji'čarka* – *čypir'wica*, *ży* – *šo* (сполучник), *prostak* – *prustak*, *papa* – *papi'ż*, *diu'nička* – *la'žonuk*.

На сучасному етапі розвитку говірки привертає увагу не тільки фонетична адаптація, а й зміна місця наголосу. Так, можемо зауважити, що адаптовані запозичення наголошені переважно на першому складі (говіркова прикмета), а не на передостанньому складі, що є характерним явищем для польської мови. Прикладами можуть послужити такі лексеми, які виникли у говірці шляхом мовного калькування, їх немає в українській літературній мові, напр.: *žy'čy'ni* – *ży'czenie*, *śpitka'ni* – *spotkanie*, *śpi'wa'ni* – *śpie'wanie*, *i'ży'ni* – *je'dzenie*, *wirwa'ni* *hołwy* – *ur'wanie głowy*, *śmi'čy'ni* – *śmie'cenie*.

Поширеним явищем в українських надсянських говірках є флексійна адаптація в польських запозичених лексемах. Так, польські слова, що увійшли до лексичної системи говірок отримують українські (говіркові) флексійні закінчення в Родовому, Орудному й Місцевому відмінках, напр.:

Род. мн. закінч. – **uk** || – **ok**: *fira'ruk* поль. *firanek*, *šklin'ôk* – поль. *szklanek*, *fi'guruk* – поль. *figurek*, *častuk* – поль. *ciastek*, *fał'banuk* – поль. *falbanek*;

Оруд. одн., закінч. – **um**: *har'batum* – поль. *herbatą*, *laskum* – поль. *laską*, *pô'żyč'kum* – поль. *porzeczka*, *k'sênzum* – поль. *księdzem*, *tuš'čum* – поль. *tuuszczem*;

Мсц. одн., закінч. – *i*: *f su¹k'êńci* – поль. *w sukience*, *v źrudli* – поль. *w źródle*, *na 1aści* – поль. *na lasce*, *f sklêpi* – поль. *w sklepie*, *v lu¹diuci* – поль. *w lodówce*, *na ka¹napji* – поль. *na kanapie*.

Наведені форми – це приклади нових лексем, що протягом останніх десятиліть активно проявляють своє існування в надсянських говірках. Лексична й морфологічна системи поповнюються новими формами й морфологічними одиницями.

Проблемам цим не приділено достатньої уваги, ні чіткому розмежуванню синхронного й діяхронічного аспектів досліджень. Отже, варто відзначити, що невідкладним завданням є вивчити й поглибити знання про надсянські говірки, провести ґрунтовний аналіз усіх рівнів мови, а також простежити тенденції, шляхи розвитку українських периферійних говірок.

THE STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH ON UKRAINIAN DIALECTS OF THE SAN REGION IN POLAND

Summary. The article is devoted to the history of reseach on the Ukrainian dialects over the territory of river San in Poland. The attention is also paid to the problem of the current situation of the Ukrainian dialects in Poland, contemporary reseach perspectives and trends and extent of implementation of the necessary reseach. The Ukrainian dialects are characterized by archaism and peripheral nature of the occurence. Historical circumstances led to expand of dialects together with their users into the north-western Poland and Ukraine. In recent decades, the number of representatives of dialects has decreased which led to decline of archaic forms of the Ukrainian dialects. At the present stage of development of the dialect, the indispensable exploratory tasks include thorough examination of the dialects over the territory of San, the analysis of archaic phenomena and innovative changes which are caused by interference processes at the level of language contacts of the Polish-Ukrainian border.

Key words: perspectives and trends, necessary research, analysis, archaic phenomena, innovative changes